
Szkice

„Atlas Literatury Zagłady” w kontekście zwrotu przestrzennego/topograficznego w humanistyce

Jacek Leociak

TEKSTY DRUGIE 2025, NR 4, S. 17–41

DOI: 10.18318/td.2025.4.2 | ORCID: 0000-0003-1471-6926

Artykuł powstał w ramach grantu badawczego NPRH/ DN/SP/495058/2021/10. Kierownik projektu: prof. dr hab. Jacek Leociak

Pytania o swoistą topografię doświadczenia Zagłady, a zarazem o to, w jaki sposób konkretne topografie są doświadczane przez ofiary, odsyłają do zadomowionej już w humanistyce refleksji na temat przestrzeni w jej fizycznych/geograficznych, kulturowych, filozoficznych, egzystencjalnych, tożsamościowych wymiarach. Taki był punkt wyjścia projektu „Warszawa/Łódź. Atlas Literatury Zagłady”. Punktem dojścia zaś jest opracowanie zestawu interaktywnych map cyfrowych getta warszawskiego i getta łódzkiego, rekonstruujących przestrzenne doświadczenie ludzi zamkniętych za murami, jego kartograficzną reprezentację.

Przestrzeń – topografia – miejsce – doświadczenie

Janusz Sławiński przewidywał w 1977 roku, że „problematyka przestrzeni literackiej zajmie w niedalekiej przyszłości miejsce równie uprzywilejowane w obrębie poetyki” jak zagadnienia narratora i sytuacji narracyjnej, czasu, morfologii fabuły, dialogu i dialogowości. Wyliczył siedem

Jacek Leociak – prof. dr hab., kierownik Zakładu Badań nad Literaturą Zagłady w IBL PAN, emerytowany członek założyciel Centrum Badań nad Zagładą Żydów przy IFiS PAN, emerytowany redaktor rocznika „Zagłada Żydów. Studia i materiały”. Ostatnio opublikował: *Warszawski Trójkąt Zagłady* (wspólnie z Zofią Waślicką-Żmijewską i Arturem Żmijewskim, 2020), *Zapraszamy do nieba. O nawróconych zbrodniarzach* (2022), *Podziemny Muranów* (2024).

perspektyw badawczych, za podstawową uznając tę, która dotyczy przestrzeni przedstawionej w utworze, ujawniającej się w płaszczyźnie opisu, scenerii i sensów naddanych¹. Z perspektywy półwiecza widzimy, że studia nad przestrzenią daleko wykroczyły poza ramy poetyki opisowej i granic dzieła literackiego, stając się wpływowym i zróżnicowanym nurtem dociekań, czerpiących inspiracje z antropologii literatury i badań kulturowych, filozofii, socjologii, geografii humanistycznej, studiów nad miastem.

Za prekursorskie wobec tego typu refleksji uznaje się prace nad fenomenologią wyobraźni poetyckiej Gastona Bachelarda² czy nad przestrzennym aspektem języka Georges'a Matoré³, a także studia z semiotyki kultury⁴. Z tych interdyscyplinarnych źródeł wywodzi się zainteresowanie kategoriami spacjalnymi w naukach humanistycznych, które manifestuje się w trzech orientacjach, opisywanych jako zwrot przestrzenny/spacjalny, topograficzny oraz topologiczny⁵. Elżbieta Rybicka, autorka fundamentalnych prac z tego zakresu w polskim obszarze językowym, uznaje „zwrot przestrzenny” za pojęcie nadrzędne w stosunku do topograficznego. Charakteryzuje się on transdyscyplinarnością i nomadycznością, ponieważ kategoria przestrzeni nie ma tu stabilnego umocowania. Do podstawowych jego parametrów Rybicka zalicza „odejście od idei przestrzeni-kontenera, uznanie roli czynników społecznych i kulturowych w rozumieniu i konstruowaniu przestrzeni, a jednocześnie usankcjonowanie przestrzenności i lokalności

1 J. Sławiński, *Przestrzeń w literaturze. Elementarne rozróżnienia i wstępne oczywistości*, w: *Przestrzeń i literatura*, red. M. Głowiński, A. Okopień-Sławińska, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1978, s. 9, 11-16.

2 G. Bachelard, *Poetyka przestrzeni. Wybór*, w: tegoż *Wyobraźnia poetycka. Wybór pism*, przeł. H. Chudak, A. Tatarkiewicz, PIW, Warszawa 1975 (pierwodruk 1957). Zob. też tenże, *Dialektyka zewnątrz i wewnątrz*, w: *Antologia współczesnej krytyki literackiej we Francji*, oprac. W. Karpiński, Czytelnik, Warszawa 1974.

3 G. Matoré, *L'espace humain. L'expression de l'espace dans la vie, la pensée et l'art contemporains*, La Colombe, Paris 1962. Zob. recenzja książki Matoré: G. Genette, *Przestrzeń i język*, przeł. A. Wit Labuda, „Pamiętnik Literacki” 1976, z. 1. W tym zeszycie dział przekładów poświęcony jest problematyce przestrzeni.

4 Zob. np. J. Łotman, *Zagadnienia przestrzeni artystycznej w prozie Gogola*, przeł. J. Faryno, Z. Minc, *Struktura „przestrzeni artystycznej” w liryce A. Błoka*, przeł. J. Faryno, w: *Semiotyka kultury*, wybór i oprac. M.R. Mayenowa, PIW, Warszawa 1977.

5 Taką triadę terminologiczną przedstawia K. Gieba, *Zwroty ku przestrzeni w badaniach literackich – próba uporządkowania pojęć i podstawowe rozróżnienia*, („Przestrzenie Teorii”, t. 23), Adam Mickiewicz University Press, Poznań 2015, opisując specyfikę poszczególnych odmian i wprowadzając definicyjne rozróżnienia między nimi.

jako współczynników kształtowania zjawisk społecznych i kulturowych, a wreszcie powiązanie przestrzeni i różnych form władzy”⁶. W zwrocie przestrzennym ujawnia się „nowa wyobraźnia przestrzenna zogniskowana na synchroniczności, symultaniczności porządków, mapowaniu, układach sieciowych, a także rozprzestrzenianiu i cyrkulacji”⁷. Zwrot topograficzny ma węższe, lokalne znaczenie i odnosi się przede wszystkim do szeroko pojętych badań literackich, zajmujących się różnymi formami zapisu i reprezentacji kategorii przestrzennych. Z perspektywy zwrotu topograficznego ważniejsze od społecznych i kulturowych praktyk „wytwarzania konstruktów spacjalnych są techniki ich reprezentacji za pośrednictwem symbolicznych (np. literackich) map. Stąd kluczową kategorią *topographical turn* staje się właśnie mapowanie”⁸. Ta konkluzja jest szczególnie istotna dla interdyscyplinarnego zespołu tworzącego „Atlas Literatury Zagłady”, dla którego mapowanie, stosowane w procesie transponowania tekstowych zapisów spacjalnych na kartografię cyfrową, jest jedną z podstawowych procedur analitycznych⁹.

Wśród badań eksplorujących problematykę szeroko rozumianego doświadczenia przestrzeni Elżbieta Rybicka wymienia geopoetykę, a właściwie cały szereg „dziedzin badawczych oraz pojęć z prefiksem «geo»: geofilozofia, geohistoria, geohumanistyka, geopoetyka, geokrytyka, geokulturologia, geomedia, geobiografia, geotekst, geopoezja, *geoheritage*. Dowodzę one przede wszystkim odejścia od myślenia o przestrzeni jako kategorii abstrakcyjnej w stronę miejsca i konkretnych lokalizacji”¹⁰. Geopoetyka jest bliższa literaturoznawstwu, ponieważ – najkrócej mówiąc – jej przedmiotem „byłyby topografie – zapisy miejsc w tekstach kultury”¹¹. W polu tych badań znajdują

6 E. Rybicka, *Od poetyki przestrzeni do polityki miejsca. Zwrot topograficzny w badaniach literackich*, w: tejże, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Universitas, Kraków 2014, s. 22.

7 Tamże.

8 K. Gieba, *Zwroty ku przestrzeni w badaniach literackich*, s. 31.

9 Zob. artykuł Konrada Nicińskiego w tym numerze: *Atlas Literatury Zagłady wobec teorii i praktyki mapowania w dzisiejszej humanistyce cyfrowej*. Autor posługuje się pojęciem *deep mapping*.

10 E. Rybicka, *Geopoetyka jako orientacja badawcza*, w: tejże, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce...*, s. 61–62.

11 E. Rybicka, *Geopoetyka (o mieście, przestrzeni i miejscu we współczesnych teoriach i praktykach kulturowych)*, w: *Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy*, red. M.P. Markowski, R. Nycz, Universitas, Kraków 2006, s. 480. Zob. też syntetyzujący i porządkujący obszar geopo-

się między innymi rozważania nad relacją między miejscem i przestrzenią, przestrzenna topika oraz przestrzenne instrumentarium pojęciowe (kwestia terytorium, granicy, obszarów pogranicznych, itinerarium) oraz wyobrażenia topograficzna¹². Aby dopełnić obraz tej wielowarstwowej, interdyscyplinarnej, nomadycznej i zagarniającej coraz to nowe terytoria wielonurtowej dziedziny badań nad przestrzenią, przywołajmy wstęp do specjalnego numeru „Zagadnień Rodzajów Literackich” *Space as a Category of Culture*. Otóż w obrębie zatartych i trudnych do precyzyjnego wyznaczenia granic badawczego obszaru plasuje się

szeroko rozumiane doświadczenie przestrzeni zamieszkiwanej i przemierzanej, bliskiej i dalekiej, swojskiej i obcej, otwartej i zamkniętej, rzeczywistej i wyobrażonej, naocznej i pamiętanej. [...] Badania nad przestrzenią wpisały się zatem w liczne dyskursy, takie jak: podróżniczy, postkolonialny, antropologiczny, urbanistyczny, pamięciologiczny, tożsamościowy czy afektywny. W rezultacie tych interdyscyplinarnych prób rozumienia przestrzennych doświadczeń człowieka wyłoniły się nowe subdyscypliny, na przykład geopoetyka, geoestetyka, geografia humanistyczna i kulturowa, historia topocentryczna, które stanowią w istocie trzon humanistyki przestrzennej¹³.

Warto wskazać w tym miejscu na szczególną rolę geografii humanistycznej. Sądzę, że stanowi ona jedno z ważnych źródeł inspiracji w badaniach nad Zagładą. Wychodzi ona poza tradycyjny dualizm geografii fizycznej i społeczno-ekonomicznej, odchodzi od metod ilościowych na rzecz jakościowych, stawiając w centrum zainteresowania duchowy i aksjologiczny wymiar naszych relacji ze środowiskiem, traktując przestrzeń życiową człowieka jako domenę emocji i wartości, obszar znaków i znaczeń domagających się rozumiejącej interpretacji. Środowisko geograficzne, krajobraz, miejsce

etyki artykułu A. Niewiadomskiego, *Czym jest, czym (jeszcze) mogłaby być „geopoetyka”?*, „Teksty Drugie” 2018, nr 5.

12 Zob. E. Rybicka, *Geopoetyka (o mieście, przestrzeni i miejscu we współczesnych teoriach i praktykach kulturowych)*; też, *Zwrot topograficzny w badaniach literackich. Od poetyki przestrzeni do polityki miejsca*, w: *Kulturowa teoria literatury 2. Poetyki, problematyki, interpretacje*, red. T. Wałas, R. Nycz, Universitas, Kraków 2012 (tam obszerna bibliografia przedmiotu).

13 A. Izdebska, E. Konończuk, *Przestrzeń i jej kulturowe reprezentacje*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 2023, t. LXVI, z. 2, s. 12.

zamieszkania to rzeczywistość powstająca w procesie nieustającego dialogu między człowiekiem i zagospodarowywanym przez niego miejscem, między obszarem zamieszkania i obszarem doświadczenia, szerzej – między naturą i kulturą. Jedną z prekursorskich i wpływowych prac tego nurtu jest książka Yi-Fu Tuana z 1977 roku *Space and Place. The Perspectives of Experience*, której polski przekład spotkał się z dużym zainteresowaniem¹⁴. Tom studiów, zebranych w książce *Anthropology of Space and Place. Locating Culture*, uznawany za znaczącą pozycję w literaturze przedmiotu, dotyczy różnych sposobów zapośredniczenia fizycznych obszarów geograficznych w społecznym i indywidualnym doświadczeniu: przestrzenie ucieleśnione, przestrzenie genderowe, przestrzenie wpisane (w doświadczenie), przestrzenie kontestowane, przestrzenie transnarodowe, przestrzenie miejskie¹⁵. Obszerna antologia *Cultural Geography Reader* zawiera skrócone wersje rozdziałów z książek i czasopism, obejmujących kluczowe koncepcje, pojęcia, konteksty i relacje geografii kulturowej z innymi dziedzinami. Poszczególne części prezentują podstawowe obszary problemowe dyscypliny: geografia w perspektywie antropologii kultury; krajobraz; natura; tożsamość i miejsce w kontekście globalnym; geografie różnic etnicznych, społecznych, kulturowych¹⁶.

W Polsce problematyką geografii przestrzeni miejskiej, jej sakralnego i aksjologicznego wymiaru, a także problematyką kartografii i topografii literackich miasta zajmuje się choćby Mirosław Madurowicz¹⁷. Szereg prac

14 Yi-Fu Tuan, *Przestrzeń i miejsce*, przeł. A. Morawińska, wstęp K. Wojciechowski, PIW, Warszawa 1987.

15 *Anthropology of Space and Place. Locating Culture*, red. S.M. Low, D. Lawrence-Zúñiga, Blackwell Publishing, Oxford 2003.

16 *Cultural Geography Reader*, red. T.S. Oakes, P.C. Price, Routledge, London 2008. Książka ma charakter podręcznika akademickiego, prezentującego w metodyczny, usystematyzowany i syntetyczny sposób podstawowe obszary badawcze. Wartość takich publikacji polega również na tym, że są podsumowaniem stanu badań w danej dziedzinie. Do tego typu publikacji w obszarze studiów nad Zagładą należą np. *Holocaust Theology. A Reader*, red. D. Cohn-Sherbok, University of Exeter Press, Exeter 2002; *The Holocaust. Theoretical Readings*, red. N. Levi, M. Rothberg, Edinburgh University Press, Edinburgh 2003; *How Was It Possible? A Holocaust Reader*, red. P. Hayes, University of Nebraska Press, Lincoln–London 2015. Warto zauważyć, że w żadnej z przywołanych tu antologii tekstów nie ma ani jednej pozycji dotyczącej topografii czy geografii Zagłady.

17 M. Madurowicz, *Sacrum w przestrzeni miejskiej Warszawy*, Wydawnictwo Akademickie „Dialog”, Warszawa 2002; tenże, *Miejska przestrzeń tożsamości Warszawy*, Wydawnictwa UW, Warszawa 2007; tenże, *Ciągłość miasta. Prolegomena*, Wydawnictwa UW, Warszawa 2017. Zob. też redagowane przez niego tomy zbiorowe: *Percepcja współczesnej przestrzeni miejskiej*, Uniwersytet

z zakresu socjologii miasta i jego przestrzennego zorganizowania wyszło spod pióra Bohdana Jałowieckiego¹⁸. Należy też wspomnieć o pracach Dobiesława Jędrzejczyka¹⁹. W książce *Post-polis* Ewa Rewers pisze między innymi o figurze miasta – palimpsestu, miejskiej ontologii śladów i pustek, światła, ontologicznej międzyprzestrzeni miasta (ciągłości i nieciągłości, zbliżenia i separacji, zanurzenia i połączenia)²⁰.

W pracach nad kartograficznym odwzorowaniem doświadczenia gettowej topografii istotne jest rozróżnieniem między miejscem i przestrzenią. Miejsce jest przestrzenią oswojoną. Jest tym, co dostrzegamy w przestrzeni, co przyciąga naszą uwagę. Miejsce jest tam, gdzie zatrzymujemy się w naszej wędrówce, ponieważ przestrzeń kojarzymy z ruchem, drogą, przemieszczaniem się, miejsce zaś z pauzą, przystankiem, spoczynkiem. Przestrzeń to doświadczenie otwarcia, nieskrępowania, wolności, natomiast miejsce to poczucie bezpieczeństwa, swojskości, bliskości. Przestrzeń jest abstrakcją, miejsce – konkretem, albo jeszcze inaczej: przestrzeń, stając się miejscem, nabiera niejako ciała, nasycy się znaczeniami i emocjami. „Miejsce jest obiektem szczególnego rodzaju – pisze Yi-Fu Tuan. – Jest konkretyzacją wartości, choć nie jest wartościową rzeczą, którą można by trzymać w ręku albo się z nią obnosić”²¹.

Przestrzenie żydowskie i (po)żydowskie

Na przełomie XX i XXI wieku dokonał się znaczący zwrot w badaniach nad historią i kulturą Żydów. Zaczęto odkrywać „przestrzeń żydowską”, rozumianą teraz (nie tylko) jako domena geografii fizycznej i map historycznych,

Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa 2007 oraz *Wartościowanie współczesnej przestrzeni miejskiej*, Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa 2010.

18 M.in. B. Jałowiecki, *Spółczesna przestrzeń metropolii*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2000; B. Jałowiecki, M. Szczepański, *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2006; B. Jałowiecki, *Przestrzeń jako metafora, metafory w przestrzeni*, „Studia Litteraria Polono-Slavica” 2008, t. 8; tenże, *Spółeczne wytwarzanie przestrzeni*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2010.

19 D. Jędrzejczyk, *Geografia humanistyczna miasta*, Wydawnictwo Akademickie „Dialog”, Warszawa 2004.

20 E. Rewers, *Post-polis. Wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta*, Universitas, Kraków 2005.

21 Yi-Fu Tuan, *Przestrzeń i miejsce*, s. 24.

a przede wszystkim jako obszar doświadczenia rozgrywającego się zawsze w określonej czasoprzestrzeni. Zaczęto opisywać krajobrazy będące terytorium żydowskiej egzystencji i tożsamość. Ujawniono napięcia między kondycją nomadyczną, doświadczeniem rozproszenia i braku swojego miejsca (Żyd Wieczny Tułacz) a zakorzenieniem w konkretnym miejscu (sztetl czy żydowskie dzielnice w miastach). Zwrot przestrzenny w studiach judaistycznych doprowadził do wzbogacenia dotychczasowych kierunków badawczych, eksplorujących dotąd problematykę przestrzeni i miejsca przede wszystkim w odniesieniu do tradycji religijnej (Świątynia, synagoga, droga szabatowa, cmentarze). W tej orientacji metodologicznej chodzi zarówno o rekonstrukcję dawnego kulturowego pejzażu żydowskiego, jak i konstrukcję żydowskiej przestrzeni w perspektywie teraźniejszości i przyszłości. A także o refleksję nad tym wszystkim, co unicestwiono w czasie Zagłady, nad zniszczeniem ludzi razem z ich terytorium i substancją materialną.

We wprowadzeniu do zbioru studiów *Jewish Topographies* redaktorki tomu deklarują chęć

odkrycia tych żydowskich przestrzeni i miejsc, które dotąd nie cieszyły się zainteresowaniem, a także spojrzenia na dobrze już znane miejsca i przestrzenie żydowskie z nowego punktu widzenia. [...] Dążymy do „spacjalizacji” zarówno historycznych, jak i kulturowych narracji wyrażających żydowskie doświadczenie. [...] Przyjęta w tym tomie perspektywa badawcza poddaje refleksji żydowskie topografie od wewnątrz. Zależy nam szczególnie na tym, by rzucić światło na żydowską sprawczość i *Eigensinn* [niem. upór], na wytworzenie żydowskiej przestrzeni przez Żydów, a nie na sposoby, w jakie żydowska przestrzeń była postrzegana lub kontrolowana przez nieżydowskie środowisko w toku historii, a także kształtowana przez retrospektywną judaizację rzekomych żydowskich miejsc²².

Tom podzielony jest na pięć części, a jedna z nich nosi tytuł *Pejzaże miejskie i krajobrazy*. Tam znajduje się artykuł o Polsce autorstwa Hai Bar-Itzhak. Badaczka, zajmująca się literaturą i folklorem żydowskim, kreśli mapy mentalne żydowskiej Polski, wpisane w legendy, które autorka traktuje jak „miejsca pamięci” (*lieux de mémoire*) Pierre’a Nory. Wychodzi od osiemnastowiecznej legendy opowiadającej mityczny początek i objaśniającej hebrajską nazwę Polski: *Po-Lin*, czyli

22 *Jewish Topographies. Visions of Space, Traditions of Places*, red. J. Brauch, A. Lipphardt, A. Nocke, Ashgate Publishing, Farnham 2008, s. 2.

„tu spoczniemy / tu zamieszkamy”. Mitycznym początkiem Żydów w Polsce jest słowiański las, gdzie uciekający przed pogromami znaleźli bezpieczną przystań. Kolejnym toposem przestrzennym, wokół którego organizuje się życie Żydów, jest synagoga. A potem terytorium diaspory zmienia się w terytorium Zagłady pokryte popiołem. Miejscem nowego początku staje się Ziemia Izraela.

W legendach miejsce jest przestrzenią, której zarówno jednostka, jak i społeczność przypisują pewne znaczenie zgodnie ze swoimi wspomnieniami, uczuciami i myślami. Istota Polski jako miejsca zmienia się w legendach po Holokauście z ziemi schronienia, którą była w żydowskich opowieściach sprzed Holokaustu, w miejsce niebezpieczne. Kontekst opowieści snutych po Holokauście sprawia, że Izrael staje się miejscem wiecznego schronienia, zarówno materialnego, jak i duchowego²³.

Zwrot przestrzenny w studiach żydowskich ustabilizował się jako trwały trend badawczy. Tę zmianę orientacji omawia Charlotte Elisheva Fonrobert na przykładzie prac niemieckich badaczy²⁴. Barbara E. Mann analizuje kategorie przestrzeni w jej historycznym, kulturowym i politycznym znaczeniu, jak była postrzegana, ale też wytwarzana przez społeczności żydowskie. Jest autorką studium o Tel Awiwie, mieście zbudowanym przez żydowskich emigrantów, którzy przywieźli z Europy swoje przestrzenie pamięci i wyobraźni. Każdy rozdział poświęcony jest konkretnemu miejscu w mieście, które miało kluczowe znaczenie dla jego historii²⁵. W innej książce zastanawia się nad funkcją wyobrażeń przestrzennych w żydowskiej kulturze, tradycji i religii, odnosząc się do takich toposów jak *Ha-Makom* (hebr. „Miejsce”, czyli „Wszechobecny”), Ogród, Jeruzalem, Ziemia (Izraela), Bayit (hebr. Dom), Diaspora, Miasto, *Eruw* (hebr. zmieszanie) – zwyczaj występujący w judaizmie, mający na celu uchylene zakazów obowiązujących Żydów w szabat, wreszcie – śródowisko²⁶. Zbiór studiów *Jüdische Räume und Topographien in Ost(mittel)europa*

23 H. Bar-Itzhak, *A Materialized Settlement and a Metaphysical Landscape in Legends of Origin of Polish Jews*, w: *Jewish Topographies*, s. 176. Więcej na ten temat zob. też, *Jewish Poland-Legends of Origin. Ethnopoetics and Legendary Chronicles*, Wayne State University Press, Detroit 2001.

24 C.-E. Fonrobert, *The New Spatial Turn in Jewish Studies*, „AJS Review. The Journal of the Association for Jewish Studies” 2009, t. 33, nr 1.

25 B.E. Mann, *A Place in History. Modernism, Tel Aviv, and the Creation of Jewish Urban Space*, Stanford University Press, Stanford 2006.

26 B.E. Mann, *Space and Place in Jewish Studies*, Rutgers University Press, New Brunswick 2012.

poświęcony jest wyobrażeniom przestrzennym i projekcjom topograficznym w kulturach żydowskich widzianym z perspektywy słowiańskiej. Mamy tu panoramę kultur i literatur mniejszościowych, charakterystycznych dla wieloetnicznej i wielokulturowej Europy Wschodniej oraz jej pluralistycznych tożsamości. Obszary słowiańsko-żydowskich przestrzeni są analizowane w kategoriach topograficznych i geokulturowych²⁷. Dwa teksty tego tomu dotyczą Polski: Tanja Zimmermann pisze o polsko-izraelskich przestrzeniach pamięci w sztuce wideo Artura Żmijewskiego oraz grupy Ruch Odrodzenia Żydowskiego, Monika Bednarczuk zajmuje się rekonstrukcją żydowsko-polskiej topografii Lublina w działaniach Ośrodka Brama Grodzka Teatr NN.

W Polsce dość dobrze znane są prace dotyczące przestrzeni postholokaustowej i praktyk jej upamiętniania, żydowskich pejzaży pamięci czy też topografii pustki po zgładzonych Żydach²⁸. Odwołam się tylko do dwóch przykładów. W zbiorze studiów *Inne przestrzenie, inne miejsca. Mapy i terytoria* wydzielono osobną część *Ślady (nie)obecności*. Znajdujemy tam tekst Aleksandry Janus o labiryntowej strukturze ekspozycji Muzeum Żydowskiego w Berlinie projektu Daniela Libeskinda. Autorka nazywa je za Jamesem E. Youngiem „przeciw-pomnikiem”, którego zasadnicze przesłanie przekazywane jest poprzez szczególną organizację przestrzeni muzealnej²⁹. Roma Sendyka pisze o nie-miejscach pamięci, czyli o nierozpoznanej w pełni i nieupamiętnionej

27 Jüdische Räume und Topographien in Ost(mittel)europa. Konstruktionen in Literatur und Kultur, red. K. Smola, O. Terpitz, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2014.

28 Zob. T. Ratner, *Miejsca pamięci: widoki nieobecności*, w: *Duchowość żydowska w Polsce. Materiały z Międzynarodowej Konferencji dedykowanej pamięci Profesora Chone Shmeruka*: Kraków 26-28 kwietnia 1999, red. M. Galas, Kraków 2000; *Przywracanie pamięci. Rewitalizacja zabytkowych dzielnic żydowskich w miastach Europy Środkowej*, red. M. Murzyn-Kupisz, J. Purchla, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2008; *Jidyszland. Polskie przestrzenie*, red. E. Geller, M. Politi, Wydawnictwa UW, Warszawa 2008; A. Wójcik, M. Bilewicz, M. Lewicka, *Living on the Ashes. Collective Representations of Polish-Jewish History among People Living in the Former Warsaw Ghetto Area*, w: *Beyond Camps and Forced Labour. Current International Research on Survivors of Nazi Persecution. Proceedings of the International Conference*, red. J.-D. Steinert, I. Weber-Newth, Secolo, Osnabrück 2009. W tomie *Pamięć Shoah. Kulturowe reprezentacje i praktyki upamiętniania* (red. T. Majewski, A. Zeidler-Janiszewska, Oficyna, Łódź 2009) znajdują się dwa obszernie działające krążące wokół problematyki przestrzeni i pamięci: *Obszary Zagłady* (pod red. H. Taborskiej) oraz *Doświadczenie pamięci, doświadczenie pustki* (pod red. E. Rewers). Zob. też I. Suchojad, *Topografia żydowskiej pamięci. Obraz krakowskiego Kazimierza we współczesnej literaturze polskiej i polsko-żydowskiej*, Universitas, Kraków 2010; K. Matyjaszek, *Produkcja przestrzeni żydowskiej w dawnej i współczesnej Polsce*, Universitas, Kraków 2019.

29 A. Janus, *Zapełnianie pustki. Muzeum i paradoks upamiętniania*, w: *Inne przestrzenie, inne miejsca. Mapy i terytoria*, red. D. Czaja, Czarne, Wołowiec 2013.

w publicznych rytuałach topografii ludobójstwa czy też – by posłużyć się formułą Martina Pollacka – o krajobrazach skażonych. Autorka określa swoją pracę jako „analizę mnemotopograficzną”³⁰. Monika Sznajderman, odwołując się do własnej żydowsko-polskiej historii rodzinnej, pisze z kolei o miejscach, „które straciły pamięć”, które „dziwaczej i dziczęją porośnięte zielskiem zapomnienia”³¹. Hubert Francuz interpretuje fotografie Andrzeja Nowakowskiego z Nowego Cmentarza Żydowskiego na krakowskim Kazimierzu³². Katarzyna Kuszyńska rozmawia z Łukaszem Baksikiem, autorem albumu *Macewy codziennego użytku*³³. Fenomen lubelskiej Bramy Grodzkiej – samorządowej instytucji kultury zajmującej się ochroną żydowskiego i polskiego dziedzictwa kulturowego wpisanego w pejzaż miasta bytującego na styku kultur, w miejscu przejścia, w obszarze spotkania i wymiany – przedstawia w eseistycznej monografii Paweł Próchniak. Książka odsłania to, co prześwieca spoza dokumentów, fiszek, zapisków, planów i map gromadzonych w archiwach Bramy, a także to, co powstaje tu i teraz, podczas performatywnych działań upamiętniających w przestrzeni współczesnego miasta³⁴.

Na osobną wzmiankę zasługuje głośna swego czasu książka Elżbiety Janickiej *Festung Warschau*³⁵. W centrum uwagi Janickiej jest topografia Warszawy, ta realna i ta będąca terenem walki dwóch dyskursów upamiętniających: polskiego, dominującego i żydowskiego, mniejszościowego. Spór, rywalizacja i konfrontacja obu dyskursów rozgrywa się w przestrzeni miasta, w jego urbanistycznej substancji, architektonicznym mięszu. W tę batalię zaangażowane są budynki i pomniki, skwery i place, tablice pamiątkowe i nazwy

30 R. Sendyka, *Pryzma – zrozumieć nie-miejsce pamięci*, w: *Inne przestrzenie, inne miejsca*, Sendyka kierowała zbiorowym projektem badawczym o nieupamiętnionych miejsca ludobójstwa, którego plonem są trzy tomy: *Nie-miejsca pamięci 1. Nekrotopografie*, red. R. Sendyka i in., Wydawnictwo IBL PAN, Warszawa 2020; *Nie-miejsca pamięci 2. Nekrotopologie*, red. R. Sendyka i in., Wydawnictwo IBL PAN, Warszawa 2020; R. Sendyka, *Poza obozem. Nie-miejsca pamięci – próba rozpoznania*, Wydawnictwo IBL PAN, Warszawa 2021. Zob. też M. Pollack, *Skażone krajobrazy*, przeł. K. Niedenthal, Czarne, Wołowiec 2014.

31 M. Sznajderman, *Przerwy w pamięć / Historia rodzinna*, w: *Inne przestrzenie, inne miejsca*, s. 278.

32 H. Francuz, *Cmentarz żydowski w powiększeniu*, w: *Inne przestrzenie, inne miejsca*.

33 K. Kuszyńska, Ł. Baksik, *Macewy codziennego użytku*, w: *Inne przestrzenie, inne miejsca*. Album Baksika wydało Czarne w 2013 r.

34 P. Próchniak, *W prześwicie. Szkice z Bramy*, Czarne, Wołowiec 2023.

35 E. Janicka, *Festung Warschau*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2011. Zob. też E. Janicka, *Zamiast negacjonizmu. Topografia symboliczna terenu dawnego getta warszawskiego a narracje o Zagładzie*, „Zagłada Żydów. Studia i materiały” 2014, t. 1, nr 10.

ulic, szata graficzna miasta i jego przestrzeń memorialna. Miasto staje się areną przemocy symbolicznej, wielkich kampanii wojennych i codziennych potyczek. Trwa nieustanna bitwa o to, czyje jest to miasto: „ich” czy „nasze”. Toczy się walka o uchwycenie, przejęcie, opanowanie i utrzymanie przyczółków pamięci, zawłaszczenie przestrzeni miejskiej i odcisniętych w niej materialnych znamion tożsamości. Miasto jest sceną niekończącego się sporu o historię, a raczej o sposoby czytania historii, zapisanej w księdze miasta i poddawanej nieustannej egzegezie. Nadawanie nazw i zmienianie nazw ulic daje złudzenie panowania nad znaczeniami, a wytwarzanie topografii memorialnej ma rekonfigurować symbolikę miejskiej przestrzeni, odsłaniać to, co ukryte, zasłaniać to, co odsłonięte. Warszawa wytatuowana jest markerami „naszej/polskiej” opowieści, świadomie czy też bezwiednie konfrontującymi się z „ich/żydowską” opowieścią. Spowita jest siecią znaków i symboli, które narzucają spojrzeniu punkty widzenia, perspektywy, osie. *Festung Warschau* czyni widzialnym to, na co zazwyczaj nie zwracamy uwagi, co stało się dla oka niewidoczne czy przezroczyste. Janicka – odwrotnie niż Italo Calvino w powieści *Niewidzialne miasta* – opowiada o Warszawie widzialnej, ale niewidzianej czy niedostrzeganej. Dodajmy na marginesie, że dekadę wcześniej o przestrzeni pożydowskiej jako terytorium pola bitwy pisał Sławomir Kaprański, na którego Janicka się powołuje³⁶.

Wątek szczególnego typu hermeneutyki pogettowej przestrzeni pojawiał się w kilku moich publikacjach. Syntetyczne opracowanie tego tematu znajduje się w eseju *Miejsce-po-getcie* zamykającym moją książkę *Biografie ulic*³⁷. Portretuję w niej dwanaście ulic niegdyś zamieszkałych przez warszawskich Żydów, które były nie tylko ich ojczyzną domową, lecz także – jak Krochmalna czy Nalewki – stanowiły dla nich oś świata, rozpiętą między sacrum i profanum. Zaczynam od początku, przez czas getta i Zagłady, aż po współczesność. Opowieść o ulicach odsłania fenomen topografii żydowskiej dzielnicy Warszawy: jej palimpsestowość, koegzystencję istnienia i nieistnienia, zmiany i trwania. Zwieńczeniem moich wieloletnich badań żydowskiej i pożydowskiej przestrzeni Warszawy jest książka *Podziemny Muranów*³⁸. Podejmuję w niej różne wątki dotyczące doświadczenia przestrzeni getta, szczególnego

36 S. Kaprański, *Battlefields of Memory. Landscape and Identity in Polish-Jewish Relations*, „History and Memory” 2001, t. 13, nr 2.

37 J. Leociak, *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy od narodzin po Zagładę*, Dom Spotkań z Historią, Warszawa 2017.

38 J. Leociak, *Podziemny Muranów*, Czarne, Wołowiec 2024.

statusu percepcyjnego, społecznego i ontologicznego miejsca-po-getcie, podwójności miasta – naziemnego i podziemnego. Muranów jest zarówno nad ziemią (współczesna zabudowa, która powstała na gruzach i jej dzisiejsi mieszkańcy), jak i pod ziemią (zasypane fundamenty domów, rzeczy pożytkowskie i szczątki ludzkie).

Na koniec warto wspomnieć o formule spacerowników historyczno-topograficznych, gdzie podstawową kategorią, organizującą dłuższe czy krótsze (czasami mające postać zwięzłej noty informacyjnej) fragmenty w całość, jest miejsce, punkt kartograficzny na mapie opisywanego obszaru miasta. Tego typu publikacji mamy sporo. Jeśli chodzi o opisanie w tej formule największych gett na ziemiach polskich na tle żydowskiej historii tych miast, można wskazać publikacje Joanny Podolskiej o getcie łódzkim³⁹, Anny Pióro o getcie krakowskim⁴⁰ oraz Jerzego S. Majewskiego i Jarosława Zielińskiego o getcie warszawskim⁴¹. Każda z tych publikacji zawiera bibliografię i spis źródeł.

Kategoria przestrzeni w badaniach nad Zagładą

Inspiracje płynące ze zwrotu przestrzennego w humanistyce, jak już zostało powiedziane, od pewnego czasu są obecne w badaniach nad Zagładą. Badania te koncentrują się na geograficznym, topograficznym i środowiskowym wymiarze samej Zagłady. Chodzi przede wszystkim o opis mechanizmów eksterminacji w kategoriach analizy przestrzeni poddanej przez sprawców szczególnego typu organizacji, przestrzeni opresyjnej (getta, obozy koncentracyjne i obozy zagłady), przestrzeni masowego mordu (działalność *Einsatzgruppen* na Wschodzie), a także terenów po byłych obozach zagłady oraz upamiętnionych bądź nieupamiętnionych miejsc masowych egzekucji i aktów ludobójstwa. Chodzi również o to, w jaki sposób środowisko naturalne (ukształtowanie terenu, klimat, przyroda) wpływały na przebieg Zagłady oraz to, w jaki sposób sam proces Zagłady wpływał na środowisko. Istotne jest też

39 J. Podolska, *Spacerownik. Łódź żydowska*, Agora, Łódź 2009 oraz *Litzmannstadt-Getto. Miejsca – ludzie – pamięć* Fundacja Wspierania Inicjatyw Kulturalnych i Wydawniczych Księży Młyn Dom Wydawniczy Michał Koliński i Wydawnictwo UŁ, Łódź 2020.

40 A. Pióro, *Getto krakowskie 1941-1943. Przewodnik po terenie byłego getta*, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Kraków 2005.

41 J.S. Majewski *Warszawa nieodbudowana. Żydowski Muranów i okolice*, Agora, Warszawa 2012; J. Zieliński, J.S. Majewski, *Spacerownik po żydowskiej Warszawie*, Agora, Warszawa 2014.

pytanie, jakie miejsce w doświadczeniu ofiar (ale także sprawców) zajmowała topografia, krajobraz, przyroda, roślinność. W tak szeroko zakrojonym polu badawczym wskazać można dwa nurty, zachodzące na siebie, nie rozdzielone twardymi granicami, ale jednak dające się rozróżnić. Z jednej strony byłby to nurt studiów nad geografią/topografią Zagłady, z drugiej – środowiskowa historia Zagłady⁴².

Do pionierskich prac inspirowanych geografią humanistyczną należy artykuł Andrew Charleswortha *Towards a Geography of the Shoah*⁴³. W innym, późniejszym o dwanaście lat artykule *Topography of Genocide* Charlesworth pisze:

Zdecydowałem się zająć topografią epicentrum ludobójstwa: gettami i punktami deportacji na kontynencie europejskim, obozami, do których trafiali więźniowie i miejscami kaźni. Esej ten nie jest jednak inwentaryzacją krajobrazu i topografii każdego miejsca ludobójstwa na ziemiach pod okupacją niemiecką w latach 1933-1945. Punkt wyjścia stanowi założenie, że ludobójcze działania w sercu nazistowskiej polityki rasowej miały miejsce w zwykłych krajobrazach i zostały stworzone z codziennych materiałów znalezionych w tych miejscach. [...] Film *Shoah* został nazwany przez Lanzmanna filmem topograficznym, ponieważ wykorzystał on potencjał topografii, aby umieścić te niezwykle wydarzenia w naszym zwykłym świecie⁴⁴.

42 Nie omawiam szerzej tego nurtu, wskażę tylko na prekursorskie prace Tima Cole'a: „Nature Was Helping Us”. *Forests, Trees, and Environmental Histories of the Holocaust*, „Environmental History” 2014, t. 19; *Holocaust Landscapes*, Bloomsbury, London 2016. Zob. też B. Neumann, *National Socialism, Holocaust, and Ecology*, w: *The Holocaust and Historical Methodology*, red. D. Stone, Berghahn Books, New York–Oxford 2012. W Polsce pracuje grupa badaczy, którzy te inspiracje zaczęli przeszczepiać na grunt polski. Myślę tu przede wszystkim o Jacku Małczyńskim, pionierze badań środowiskowych nad Zagładą w Polsce, i jego książce *Krajobrazy Zagłady. Perspektywa historii środowiskowej*, Wydawnictwo IBL PAN, Warszawa 2018. Wśród polskich badaczy podejmujących perspektywę środowiskowej historii Zagłady wskazać wypada także Romę Sendykę, Aleksandrę Ubertowską, Agnieszką Kłos, Mikołaja Smykowskiego, a najszerzą jak dotąd prezentacją tego podejścia badawczego jest monograficzny numer „Tekstów Drugich” pt. *Środowiskowa historia Zagłady* (2017, nr 2) przygotowany pod opieką naukową Ewy Domańskiej. Doczekaliśmy się także teoretyczno-metodologicznego manifestu tej grupy *The Environmental History of the Holocaust* autorstwa Ewy Domańskiej, Jacka Małczyńskiego, Mikołaja Smykowskiego i Agnieszki Kłos, opublikowanego w specjalnym numerze „Journal of Genocide Research” (w styczniu 2020).

43 A. Charlesworth, *Towards a Geography of the Shoah*, „Journal of Historical Geography” 1992, t. 18, nr 4.

44 A. Charlesworth, *Topography of Genocide*, w: *The Historiography of the Holocaust*, red. D. Stone, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2004, s. 216.

Jednym z często podejmowanych wątków jest analiza ukształtowania przestrzeni obozów koncentracyjnych i obozów zagłady. Przeważają zdecydowanie przestrzenne studia o Auschwitz. W Polsce prawie ćwierć wieku temu ukazała się pisana w tym duchu książka o tak zwanej centralnej saunie w Auschwitz II. Jest to nie tylko monografia jednego budynku, planów projektowych i wykonawczych, kształtu architektonicznego, lecz także próba odtworzenia jego przestrzennego usytuowania w topografii Auschwitz-Birkenau i roli, jaką odegrał w obozowym życiu codziennym oraz w procesie zagłady Żydów. Znaczną część publikacji zajmują relacje i wspomnienia świadków⁴⁵. Paolo Giaccara i Claudio Minca, zainspirowani konceptualizacją obozu autorstwa Agambena, zastanawiają się nad relacją między „topograficznym” a „topologicznym” wymiarem obozowego terytorium. W kategoriach spacji rozważają relację między nowoczesnością, racjonalnością i nazizmem, a fenomen Auschwitz odczytują w perspektywie geografii humanistycznej jako spłot uwikłań między obozem, nazistowskim planowaniem przestrzennym, biurokratyczną racjonalnością i Holokaustem. Autorzy ukazują, w jaki sposób topologiczna przestrzenność obozu była konstytutywnym elementem ogólnego biopolitycznego nazistowskiego projektu „opieki ochronnej” i eksterminacji⁴⁶.

Oboz koncentracyjny można rozważać w kategoriach przestrzeni poddanej totalitarnej presji. Primo Levi twierdzi, że w obozach koncentracyjnych powtarzała się „w mniejszej skali, ale z bardziej zróżnicowanymi cechami, hierarchiczna struktura totalitarnego państwa”⁴⁷. Z kolei Andrzej Werner pisze, że „obóz koncentracyjny w wizji Tadeusza Borowskiego to skrajny, doprowadzony do ostatecznych konsekwencji model państwa totalitarnego. [...] totalitaryzm spełniony”⁴⁸. Auschwitz rozpadał się na odrębne podobozy – „swoiste miasta-państwa podzielone granicami, których przekraczanie było zakazane. [...] Podobóz wydawał się dużym miastem podzielonym główną arterią i bocznymi ulicami”⁴⁹. W ośrodku zagłady nie ma już najbardziej nawet

45 *Architektura zbrodni. Budynek tzw. centralnej sauny w KL Auschwitz II – Birkenau*, red. T. Świebodzka, Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, Oświęcim 2001.

46 P. Giaccara, C. Minca, *Topographies/Topologies of the Camp. Auschwitz as a Spatial Threshold*, „Political Geography” 2011, t. 30, nr 1.

47 P. Levi, *Pogrążeni i ocaleni*, przeł. S. Kasprzysiak, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2007, s. 52.

48 A. Werner, *Zwyczajna apokalipsa. Tadeusz Borowski i jego wizja świata obozów*, Czytelnik, Warszawa 1971, s. 116.

49 A. Pawełczyńska, *Wartości a przemoc. Zarys socjologicznej problematyki Oświęcimia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1996, s. 37, 46.

represyjnie zorganizowanej „przestrzeni życiowej”, a raczej jest ona zmarginalizowana i zredukowana do absolutnego minimum – obejmuje pomieszczenia dla *Sonderkommando*. Centrum stanowi natomiast „przestrzeń uśmiercania i utylizacji”. Ośrodek zagłady traci zatem wszelkie pozory „miasta”, zbliżając się raczej ku formule „maszyny”, „przedsiębiorstwa”, „linii technologicznej”.

Łukasz Połusznny rozważa obóz koncentracyjny (na przykładzie Majdan-ka) jako instytucję totalną, analizując jej aspekt przestrzenno-materialny. Autor przedstawia historię obozów (od przełomu XIX i XX wieku po drugą wojnę światową) z perspektywy ich organizacji spacjalnej i kontekstu środowiskowego, w jakim były usytuowane, co wiązało się z ich funkcjami: odizolowanie, terror, praca, eksterminacja. Panoptyczna struktura obozu (reflektory, transparentne ogrodzenie z drutu kolczastego, wieże strażnicze) służy nadzorowaniu i zastraszaniu więźniów, ale też sprawia, że obóz jest widoczny i dla więźniów, i dla ludzi z zewnątrz. Wewnętrzna przestrzeń obozu, rozmieszczenie budynków i tras komunikacyjnych, rozplanowana jest według kilku modeli odtwarzających figury geometryczne. Ów geometryczny porządek przestrzeni koliduje ze społeczną asymetrią pozycji zajmowanych przez różnego rodzaju więźniów i ich nadzorców, ze skrajnie odmiennym dostępem do przestrzeni i możliwościami jej zagospodarowania. Autor rozwija koncepcję „ekologii organizacji totalnej”, zaczynając od sposobów ustanawiania fizycznych granic obozu i sposobów ich wytyczania (ogrodzenie, tablice informacyjne, posterunki, patrole, niekiedy pola minowe). Przestrzeń obozową w obrębie drutów dzieli na kręgi: podobozie, obóz z częścią dla więźniów i częścią dla SS oraz enklawy.

Kilkadziesiąt tysięcy miejsc, przez które przechodzi kilkanaście milionów ludzi jako więźniowie instytucji. Ograbianie z przestrzeni jest stopniowe, ale jako funkcja systemu uwidacznia się z całą siłą z chwilą zakładania miejsc odosobnienia – więzień, gett i obozów koncentracyjnych. Nieprzypadkowo losy więźniów przecinają się w podobnych punktach, wiążą z analogicznymi miejscami i posuwają po tych samych torach. Dotyczy to między innymi związania z instytucjami totalnymi, w których obóz koncentracyjny stanowi jedną z wielu organizacji, ale prawie zawsze poprzedza ją inna instytucja totalna: obóz przejściowy, jeniecki, więzienie czy getto⁵⁰.

50 Ł. Połusznny, *Przestrzenno-materialny krajobraz obozu koncentracyjnego*, „Przegląd Socjologii jakościowej” 2020, t. XVI, nr 1, s. 137.

Prace eksponujące przestrzenny wymiar Zagłady nie dotyczą tylko procesu samej eksterminacji, lecz obejmują także szersze terytoria czasowe i geograficzne. Piszemy o „geografiach Hitlera” i „przestrzeniach Trzeciej Rzeszy”, poddając wielostronnej analizie pojęcie *Lebensraum*⁵¹. Są prace analizujące, w jaki sposób niemieccy Żydzi doświadczali przestrzeni pod rządami nazistów. Guy Miron bada populację mężczyzn należących do klasy średniej, mieszkających w miastach, w których Żydzi podlegali różnego rodzaju wykluczeniom z przestrzeni publicznej i wycofali się stopniowo do domowej przestrzeni prywatnej. Analizuje mentalne skutki takiego procesu depriwacji na podstawie dzienników Victora Klemperera i Willy’ego Cohna – niemieckiego historyka, który zginął w listopadzie 1941 roku w Kownie, w Forcie IX⁵². Sara E. Krumminga wskazuje, jak ważną rolę odgrywała nazistowska organizacja przestrzeni w kształtowaniu Trzeciej Rzeszy, koncentrując się na planach architektonicznej i urbanistycznej przebudowy ówczesnego Berlina. Piszemy o nazistowskiej polityce przestrzennej, służącej wspieraniu strategii biopolitycznej, mającej zapewnić aryjskim Niemcom korzystanie z „krajobrazów wspólnoty narodowej i duchowego zdrowia”, wykluczając jednocześnie z tej przestrzeni Żydów i poddając ich opresji i przemocy. Autorka odsłania spaczalny aspekt władzy totalitarnej, pokazując, jak nazistowska przestrzeń Berlina stawała się formą represji wobec Żydów, a zarazem afirmacji wobec przedstawicieli *Volksgemeinschaft*⁵³.

Historycy Holokaustu stali się wrażliwi na geograficzny aspekt „ostatecznego rozwiązania”. Omer Bartov w artykule z 2008 roku potraktował terytorium Europy Wschodniej jako ziemię naznaczone Zagładą. W miastach, miasteczkach i wsiach tego regionu, szczególnie na Zachodniej Ukrainie, rozsiane są znaki żydowskiego życia i masowej śmierci, które zniknęły, o których się nie pamięta albo nie chce pamiętać⁵⁴. Niedługo po nim Timothy Snyder

51 *Hitler's Geographies. The Spatialities of the Third Reich*, red. P. Giaccaria, C. Minca, The University of Chicago Press, Chicago 2016; P. Giaccaria, C. Minca, *Life in Space, Space in Life. Nazi Topographies, Geographical Imaginations, and Lebensraum*, w: *Tracing Topographies. Revisiting the Concentration Camps Seventy Years after the Liberation of Auschwitz*, red. J. Pettitt, V. Weiss, Routledge, New York 2017.

52 G. Miron, „Lately, Almost Constantly, Everything Seems Small to Me”. *The Lived Space of German Jews under the Nazi Regime*, „Jewish Social Studies” 2014, t. 20, nr 1.

53 S.E. Krumminga, *Constructing the Welthauptstadt Germania. Spatialities of Biopower and Sovereign Violence in the Nazi Capital*, praca dyplomowa, Uniwersytet Kolorado, 2016.

54 O. Bartov, *Eastern Europe as the site of Genocide*, „The Journal of Modern History” 2008, t. 80, nr 3.

piisał o „skrwawionych ziemiach”⁵⁵ i „czarnej ziemi”⁵⁶. Pierwszą książkę Snydera otwiera mapa Europy naznaczonej czarną plamą obszaru rozciągającego się od środkowej Polski po zachód Rosji, poprzez Ukrainę, Białoruś, kraje bałtyckie. Tam właśnie dokonano się ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej. Kategoria „ziemi” jest w myśleniu autora kluczowa. To terytorium geopolityczne, uformowane przez woluntarystyczne decyzje wodzów, wojskowe rozkazy i administracyjne rozporządzenia oraz akty przemocy, wyrażające się w działaniach militarnych i policyjnych. Siły kształtujące tak pojętą ziemię determinują zachowania społeczne, grupowy i indywidualny habitus. Ziemia to także „sceneria”: obszar – topografia doświadczenia – scena, na której rozgrywają się opisywane wypadki, miejsca eksterminacji. Skrwawione czy też czarne ziemie są pokryte popiołami zgładzonych Żydów europejskich. Szczególnie żyzne i życiodajne, będące rezerwuarem tak pożądaną przez imperia Stalina i Hitlera żywności, stały się *dominium* śmierci. Redaktorzy książki *Geographies of the Holocaust*⁵⁷ deklarują, że spoglądają na Holocaust jako fenomen w głębokim sensie tego słowa geograficzny i z tej perspektywy badają rozmieszczenie obozów i ich wewnętrzną organizację przestrzenną, topografię getta, trasy deportacji i marsze śmierci, przebieg zbiorowych egzekucji. Autorzy koncentrują się na analizie przestrzeni zorganizowanej, zamieszkiwanej i wykorzystywanej przez sprawców i ofiary, na sposobach doświadczania tej przestrzeni i na jej opresyjnym, traumatycznym charakterze. Materialny krajobraz Zagłady, jego specyficzne ukształtowanie, jego funkcje i dysfunkcje, wreszcie jego wpływ na przebieg i charakter „ostatecznego rozwiązania” – staje się centralnym problemem badawczym prezentowanego zbioru studiów. Holocaust bowiem zostawił swoje piętno również na przestrzeni, w której się rozgrywał, radykalnie przekształcając jej znaczenie, sposób jej doświadczania i jej materialność. Na zawartość książki składa się sześć studiów przypadku oraz syntetyczne wprowadzenie teoretyczno-metodologiczne. Inna grupa badaczy na podstawie świadectw ocalonych odmalowuje emocjonalny krajobraz Zagłady, swoistą geografę strachu, smutku, gniewu i radości⁵⁸. Tom

55 T. Snyder, *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem i Stalinem*, przeł. B. Pietrzyk, Świat Książki, Warszawa 2011.

56 T. Snyder, *Czarna ziemia. Holocaust jako ostrzeżenie*, przeł. B. Pietrzyk, Znak, Kraków 2015.

57 *Geographies of the Holocaust*, red. A. Kelly Knowles, T. Cole, A. Giordano, Indiana University Press, Bloomington–Indianapolis 2014.

58 I. Ezeani, P. Rayson, I. Gregory, T. Cole, E. Steiner, Z. Frank, *The Geography of „Fear”, „Sadness”, „Anger” and „Joy”. Exploring the Emotional Landscapes in the Holocaust Survivors’ Testimonies*,

studiów wydany w 2024 roku jest najnowszym podsumowaniem badań nad Zagładą inspirowanych zwrotem przestrzennym. Autorzy zwracają uwagę na ich transdyscyplinarny charakter. Prócz części teoretyczno-metodologicznej mamy szereg studiów przypadku, mamy też opis konfiguracji przestrzennych, które wykraczają poza konwencjonalne systematyzacje historyczne, chronologiczne lub geograficzne. Są to przestrzenie ulotne; zinstytucjonalizowane; graniczne⁵⁹.

Kolejny wątek studiów nad przestrzenią Holocaustu dotyczy getta/gett⁶⁰. Stanowi on szczególnie istotny kontekst badawczy dla zespołu tworzącego „Atlas Literatury Zagłady”.

Czy da się zidentyfikować coś, co można by określić jako „miasto totalitarne”? Czy mówiąc o totalitaryzmie, możemy sobie wyobrazić jego przestrzenny i urbanistyczny ekwiwalent – totalitarną organizację przestrzeni miejskiej albo nazywając to jeszcze inaczej: przestrzenią poddaną totalitarnej presji? Wydaje się, że istnieją dwie biegunowe realizacje „miasta totalitarnego”. Jeden to architektura i urbanistyka totalitarnej utopii (Włochy faszystowskie, Trzecia Rzesza, socrealizm sowiecki i jego implanty w krajach obozu)⁶¹. Drugi to sposoby ukształtowania przestrzeni zamieszkiwanej przez „podludzi” czy też specjalnie dla nich przeznaczonej. Widziany w tej perspektywie projekt „miasta totalitarnego” stanowiłby szczególnie zorganizowany obszar urbanistyczny czy raczej quasi-urbanistyczny, którego funkcje w pierwszej fazie sprowadzałyby się do wydzielenia stref zamieszkania

w: „CEUR Workshop Proceedings” 2024: Proceedings of Text2Story'24 Workshop, Glasgow (Scotland), 24 marca 2024, <https://ceur-ws.org/Vol-3671/paper8.pdf>. Przekład publikujemy w niniejszym numerze „Tekstów Drugich” (przyp. red.).

59 *Space in Holocaust Research. A Transdisciplinary Approach to Spatial Thinking*, red. J. Fubel, A. Klei, A. Wienert, Walter De Gruyter, Berlin 2024.

60 Książka Cole’a *Holocaust City. The Making of a Jewish Ghetto* (Routledge, New York 2003) o getcie w Budapeszcie była pierwszym monograficznym opracowaniem fenomenu nazistowskiego getta z perspektywy zwrotu przestrzennego: począwszy od analizy jego spacialnej struktury, kolejnych etapów ghettoizacji przestrzeni miejskiej, architektury zamknięcia i wykluczenia, aż po materialne ślady getta we współczesnym mieście. Po dekadzie autor wrócił raz jeszcze do zagadnień getta w Budapeszcie. T. Cole, A. Giordano, *Bringing the Ghetto to the Jew. Spatialities of Ghettoization in Budapest*, w: *Geographies of the Holocaust*, red. A. Kelly Knowles, T. Cole, A. Giordano, Indiana University Press, Bloomington–Indianapolis 2014.

61 Zob. R.R. Taylor, *The Word in Stone. The Role of Architecture in the National Socialist Ideology*, University of California Press, Berkeley 1974. O architekturze socrealistycznej zob. W. Włodarczyk, *Socrealizm. Sztuka polska w latach 1950–1954*, Libella, Paryż 1986; W. Baraniewski, *Ideologia w architekturze Warszawy okresu realizmu socjalistycznego*, „Rocznik Historii Sztuki” 1996, t. XXII.

i zatrudnienia, a nawet koncesjonowanych form rozrywki stwarzającej pozór normalności. Koncentracja w ściśle wyznaczonej i izolowanej przestrzeni, represyjność oraz eksploatacja potęgowałyby się, prowadząc najpierw do przejścia z fazy „miasta” w fazę „zamkniętej dzielnicy mieszkaniowej” – czyli getta, potem zaś „obozu koncentracyjnego”. Punktem dojścia byłby „ośrodek zagłady”. Nie jest to oczywiście porządek chronologiczny, lecz typologiczny⁶².

W świadectwach powstałych jeszcze za murami bądź już w ukryciu po stronie aryjskiej opozycji obcości i swojskości, szczególnie w inwersyjnym odwróceniu, kiedy miejsca niegdyś dobrze znane i oswojone stają się obce i wrogie, bliskie stają się dalekimi, zrozumiałe niepojętymi, a bezpieczne groźnymi – należą do fundamentalnych kategorii doświadczenia topografii dzielnicy zamkniętej. Getto rozumiane jako szczególna organizacja przestrzeni jest formułą metaforyczną dla topograficznego absurdu, opresji i zniewolenia; dla przestrzeni podzielonej, rozdartej i zranionej; dla egzystencji uwięzionej za murami, napiętnowanej, zdegradowanej i udręczonej.

Getto warszawskie

W swoich pracach stosuję od dawna topograficzną perspektywę badawczą do opisu dziejów getta warszawskiego, jego historii społecznej, życia codziennego i zagłady oraz doświadczenia przestrzeni, akcentuję też materialny wymiar tego doświadczenia. Rozwijałem te zagadnienia w kolejnych artykułach i książkach.

O topografiach doświadczenia oraz doświadczeniu topografii w odniesieniu do getta warszawskiego pisałem między innymi w książkach *Tekst wobec Zagłady*⁶³ oraz *Doświadczenia graniczne*⁶⁴. Tam pojawia się pojęcie przestrzeni dekretnowanej. Chodzi o arbitralną, nieliczącą się z zastanymi realiami, narzuconą przemocą i egzekwowaną pod groźbą najsurowszych represji formę przestrzenną nowego nazistowskiego/totalitarnego porządku. Przyjąć ją muszą ci wszyscy, którym zostawiono jeszcze prawo do życia. Przestrzeń

62 Szerzej pisałem o tym w podrozdziale *Miasto podzielone* w mojej książce *Doświadczenia graniczne. Studia o dwudziestowiecznych formach reprezentacji*, Wydawnictwo IBL PAN, Warszawa 2009, s. 78–91.

63 J. Leociak, *Tekst wobec Zagłady. O relacjach z getta warszawskiego*, Monografie Fundacji na rzecz Nauki Polskiej, Wrocław 1997 (szczególnie rozdział *O autorach, miejscu i czasie*).

64 J. Leociak, *Doświadczenia graniczne. Studia o dwudziestowiecznych formach reprezentacji*, Wydawnictwo IBL PAN, Warszawa 2009 (rozdział *Topografia i egzystencja*).

miasta zadekretowana jako zamknięty obszar getta współistnienie z przestrzenią zadekretowaną jako otwarta, chociaż okupowana i podporządkowana woli okupanta⁶⁵. Wskazywałem też na zasadnicze właściwości doświadczenia przejścia na drugą stronę muru, na stronę aryjską. Po pierwsze – paradoks przestrzenny. Świat za murem był w sensie fizycznym bardzo blisko, a jednak oddzielała go od getta kosmiczna odległość. Ci, którzy zdołali przekroczyć tę granicę, ujmują ją w kategoriach ostatecznych: jako przejście z jednego do drugiego świata, ze śmierci do życia. Po drugie – przejście jest doświadczeniem radykalnej zmiany: od monstrialności do zwyczajności, od grozy do spokoju, jak przebudzenie z koszmaru. Po trzecie – niedający się ośwoić kontrast, wyrażany często w kategoriach sakralnych: wyjście z getta jest jak przekroczenie bram piekła⁶⁶. Pisałem także o metaforyce przestrzennej w relacjach z getta warszawskiego, a także o szczególnej sytuacji percepcyjnej. Otóż Polacy mogli oglądać getto z przejeżdżającego przez dzielnicę zamkniętą aryjskiego tramwaju, który nie zatrzymywał się na gettowych przystankach. Do getta nie wolno było wejść, ale można było przez nie przejechać i z okien tramwaju patrzeć od wewnątrz na to, co miał szczelnie zakrywać mur⁶⁷. Zajmowałem się także jednym z najbardziej spektakularnych przykładów anomalii przestrzennych i komunikacyjnych, jakie stały się udziałem mieszkańców getta warszawskiego, a także jednym z najbardziej wyrazistych – obok ceglanego muru – materialnych symboli dzielnicy zamkniętej, czyli drewnianym mostem dla pieszych przerzuconym ponad ulicą Chłodną. Most pozornie łączył małe i duże getto, w rzeczywistości był nie tylko przejawem absurdu układu przestrzennego, lecz także uświadamiał Żydom upokarzającą i degradującą sytuację zamknięcia i oddzielenia. Świadczył o tym, że między gettem a resztą świata mają być zerwane wszelkie połączenia. Most w getcie był zatem znakiem podziału i zniewolenia⁶⁸.

65 Tamże, s. 83, 95.

66 Tamże, s. 95-97. Do tematu przejścia wróciłem w artykule *Miejsca przejścia, albo o przekraczaniu granic nieprzekraczalnych*, w: *Żydzi wschodniej Polski. Seria I. Świadectwa i interpretacje*, red. B. Olech, J. Ławski, Alter Studio, Białystok 2013. Zob. też N. Judzińska, *Mur jako granica symboliczna. Funkcje przekształceń semantycznych we wspomnieniach o getcie warszawskim – próba refleksji*, „Białostockie Studia Literaturoznawcze” 2017, nr 10 (2017).

67 J. Leociak, *Doświadczenia graniczne*, s. 101-124.

68 J. Leociak, *Nie-most nad nie-ulicą. O drewnianym moście dla pieszych nad ul. Chłodną w getcie warszawskim: od tekstualizacji do mitologizacji*, w: *Metafora – tekst – dyskurs. Colloquia Mayenoviana 1*, red. G. Grochowski, J. Kordys, J. Leociak, M. Prussak, Wydawnictwo IBL PAN, Warszawa 2017.

W napisanym wspólnie z Barbarą Engelking *Przewodniku po nieistniejącym mieście*⁶⁹ przedstawiłem obszerne opracowanie topografii i komunikacji w dzielnicy zamkniętej (poszczególne rozdziały są autorskie). Od pierwszego wydania przez kolejne ściśle współpracowaliśmy z kartografem Pawłem E. Wespiańskim, który stworzył kolekcję map tematycznych, składających się na „Atlas Getta Warszawskiego” – jedyne w skali światowej tak gruntowne, precyzyjne, obejmujące bogactwo treści i oparte na rozległej bazie źródłowej opracowanie kartografii getta warszawskiego. Na poszczególnych mapach odwzorowane są: granice getta i ich zmiany od zamknięcia do wielkiej akcji likwidacyjnej (od 16 października 1940 do 22 lipca 1942); urzędy i produkcja; handel, usługi, miejsca szmuglu; służba zdrowia, opieka społeczna, oświata; kultura, rozrywka, gastronomia, życie religijne, konspiracja; miejsca zamieszkania wybranych osób i autorów relacji; tramwaje i autobusy; granice getta w trakcie i po wielkiej akcji likwidacyjnej; powstanie (od 19 kwietnia do 16 maja 1943); część północna byłego getta i *Konzentrationslager Warschau*; getto warszawskie na tle całego miasta i miejsca ukrywania się w części aryjskiej wybranych osób, przywoływanych w *Przewodniku*; getto warszawskie na tle całego miasta oraz wysypiska i miejsca przerabiania gruzu z getta i innych części Warszawy; współczesny układ ulic i osiedla zabudowy (stan z 2001, 2013, 2024) na tle dawnego planu miasta. Ta fundamentalna kartografia getta warszawskiego stanowi podstawę dla cyfrowych map, powstałych na potrzeby „Atlasu Literatury Zagłady”.

Istotnym wątkiem badawczym w kontekście rozważań nad doświadczeniem przestrzeni są miejsca ukrycia budowane przez Żydów zamkniętych za murami lub szukających schronienia po stronie aryjskiej. Pierwszą próbę systematycznego opisu kryjówek, bunkrów, schronów w getcie warszawskim na tle różnych faz historii dzielnicy zamkniętej podjął Michał Grynberg, zaznaczając, że jest to jedno z zagadnień, „które dotychczas nie doczekały się należnego im naświetlenia”⁷⁰. Artykuł Grynberga mieści się w ramach tradycyjnej historiografii. Marta Cobel-Tokarska w swojej monograficznej książce poświęconej kryjówekom i ukrywaniu się Żydów w okupowanej Polsce inspirowała się kategoriami zwrotu przestrzennego w humanistyce i takie

69 B. Engelking, J. Leociak, *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2001; *The Warsaw Ghetto. A Guide to the Perished City*, Yale University Press, New Haven 2009; wyd. 2 polskie zmienione, poprawione i rozszerzone, Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, Warszawa 2013; wyd. 3 w druku.

70 M. Grynberg, *Bunkry i schrony w warszawskim getcie*, „Biuletyn ŻIH” 1989, nr 1 (149), s. 53.

zaplecze metodologiczne przywołuje⁷¹. Autorka bada semantykę i symbolikę przestrzeni kryjówek, przedstawia też ich typologię w aspekcie czasowym (tymczasowe – długoterminowe), geograficznym (miasto – wieś – ziemia nie-czyja), wyróżnia kryjówki, w których Żydzi ukrywali się samotnie i grupowo, w których ukrywający się utrzymywali się sami bądź byli wspomagani przez Polaków. Szczególnym sposobem ukrywania się jest tułaczka, przenoszenie się z miejsca na miejsce. Taki „scenariusz stał się udziałem niezliczonej rzeszy osób uciekających z getta, z akcji likwidacyjnej w miasteczku, z miejsca egzekucji, z transportu czy z obozu”⁷². Justyna Kowalska-Leder na (przykładzie Warszawy i Drohobycza) opisuje skomplikowany splót emocji towarzyszących ukrywaniu (się). Między ukrywanymi Żydami i ukrywającymi ich Polakami nawiązują się relacje podporządkowania i władzy, uzależnienia i kontroli. Polacy, zazwyczaj stojący niżej w hierarchii społecznej w stosunku do swoich podopiecznych, a zajmujący teraz wobec nich pozycję zdecydowanie dominującą, odczuwają nieraz swoisty rodzaj przyjemności z klasowego odwetu⁷³. W Zachęcie w 2022 roku prezentowana była wystawa czasowa autorstwa Natalii Romik „Kryjówki. Architektura przetrwania”⁷⁴. Ukazało się również obszerne opracowanie historyczno-dokumentacyjne i artystyczne autorstwa Aleksandry Janus i Natalii Romik o projekcje upamiętnienia kryjówki na cmentarzu żydowskim przy ulicy Okopowej w Warszawie⁷⁵. Wystawa czasowa w POLIN z okazji osiemdziesiątej rocznicy powstania w getcie warszawskim przyniosła opublikowane w katalogu trzy poważne opracowania na temat kryjówek, autorstwa Havi Dreifuss, Barbary Engelking i moim⁷⁶.

71 M. Cobel-Tokarska, *Bezludna wyspa, nora, grób. Wojenne kryjówki Żydów w okupowanej Polsce*, IPN, Warszawa 2012.

72 Tamże, s. 109.

73 J. Kowalska-Leder, „Coraz to nowe żądania, coraz to nowe grymasy” – relacja władzy i podporządkowania między Polakami a Żydami w kryjówkach po aryjskiej stronie, „Zagłada Żydów. Studia i materiały” 2016, nr 12.

74 <https://zacheta.art.pl/pl/wystawy/natalia-romik> (17.01.2025).

75 A. Janus, N. Romik, *Proposal for Commemoration of a Hiding Place at the Warsaw Okopowa Street Jewish Cemetery*, Foundation for Documentation of Jewish Cemeteries in Poland, Warsaw 2021.

76 H. Dreifuss, *Życie codzienne w kryjówkach w czasie powstania w getcie warszawskim*, w: *Wokół nas morze ognia*, oprac. B. Engelking, Z. Schnepf-Kołacz, przeł. Z. Sochańska, Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN, Warszawa 2023; B. Engelking, *Bunkier Kuczerów*, w: *Wokół nas morze*

Zainteresowanie współczesnej humanistyki doświadczeniem przestrzeni sięga samego rdzenia odwiecznych dociekań nad kondycją człowieka i jego (nomen omen) miejscem w świecie. Jeff Malpas, jeden z czołowych filozofów przestrzeni, twórca pojęcia „topografia filozoficzna”, twierdzi, że miejsce jest integralną częścią samej struktury i możliwości doświadczenia. Chodzi więc nie tyle o „miejsce, którego doświadczamy”, ile o „miejsce jako strukturę, w ramach której doświadczenie jest w ogóle możliwe (także działanie, myślenie i osąd)”⁷⁷. Jednym z wątków rozważań Malpasa jest kwestia mapowania topografii doświadczenia. To jedno z podstawowych wyzwań badawczych, które stoją przed zespołem „Atlasu Literatury Zagłady”.

Wiarygodna topografia jest kwestią umiejętnego mapowania regionu z uwzględnieniem jego specyfiki. To właśnie „dzięki aktywnemu zaangażowaniu geodety w krajobraz może powstać dokładne jego odwzorowanie” – pisze Malpas i dodaje:

Złożoność miejsca jest odzwierciedlona w złożonym procesie triangulacji i trawersu, za pomocą którego geodeta topograficzny buduje mapę badanego regionu. Żadna pojedyncza obserwacja nie jest wystarczająca do uzyskania odwzorowania całego obszaru, wymagane są wielokrotne obserwacje, [...] z wielu konceptualnych „punktów orientacyjnych”. Niezbędne są także szeroko zakrojone, odbywane w różnych kierunkach podróże, podejmowane po mapowanym terenie. Tylko poprzez wielokrotne podróże i obserwacje można zrozumieć miejsce⁷⁸.

Geodeta „topograficznego doświadczenia Zagłady, który tworzy cyfrowe mapy getta warszawskiego i łódzkiego, może przyjąć wytyczne Malpasa za swoje. Jednak przeniesienie badań nad przestrzenią getta do środowiska cyfrowego czyni procedurę filozoficznego mapowania przestrzeni czymś jakościowo odrębnym.

Użytkownik „Atlasu Literatury Zagłady” ma dostęp do całego systemu map cyfrowych, wzajemnie ze sobą powiązanych i tworzących wielowymiarową, dynamiczną strukturę kartograficzną, dającą się porządkować

ognia; J. Leociak, Bunkry, w: *Wokół nas morze ognia*. Zob. też rozdział *Ludzie pod ziemią* w mojej książce *Podziemny Muranów* (Czarne, Wołowiec 2024).

77 J. Malpas, *Place and Experience. A Philosophical Topography*, Routledge, New York 2018, s. 31, 75.

78 Tamże, s. 38, 40.

w perspektywie osobowej, temporalnej, spacialnej. Forma cyfrowa umożliwia wielopłaszczyznową nawigację, odbywanie wirtualnych podróży po obszarach gettowego doświadczenia. Organizować je można według kilku kluczy: topograficznego (miejsca, ulice, budynki odwzorowane na interaktywnych mapach), biograficznego (doświadczenia przestrzenne autorów zapisane w ich świadectwach), chronologicznego (etapy stanowiące oś chronologiczną, do której przyporządkowane są punkty topograficzne). „Atlas Literatury Zagłady” nie tylko udostępnia ogromne bazy różnorodnych danych historycznych, topograficznych, biograficznych, lecz także tworzy narzędzia analityczne, którymi badacze Zagłady będą mogli samodzielnie się posługiwać.

Abstract

Jacek Leociak

INSTITUTE OF LITERARY RESEARCH OF THE POLISH ACADEMY OF SCIENCES

Atlas of the Holocaust Literature in the Context of the Spatial/Topographical Turn in the Humanities

The article situates the digital *Atlas of the Holocaust Literature: Warsaw/Łódź (Atlas Literary Zagłady. Warszawa/Łódź)* project within the context of the so-called spatial turn. Questions concerning the topography of Holocaust experiences, as well as the ways in which victims experience specific topographies, refer to a well-established humanities reflection on space in its physical/geographical, cultural, philosophical, existential, and identity dimensions. The author presents the methodological and theoretical background of the project, beginning with a general overview of the spatial turn in the humanities. Next, the author discusses how reflections on Jewish history and culture address issues related to Jewish and post-Jewish spaces. Finally, the author explores the category of space in Holocaust studies.

Keywords

spatial turn in the humanities, space in Holocaust studies, Warsaw Ghetto